

Spis treści

Wstęp

9

1. Stan badań nad działalnością fundacyjną Paców	9
2. Pacowie	14
3. Zakres i struktura pracy	17

Rozdział 1

Stefan Pac

25

1. Zarys biografii	25
2. Kultura estetyczna	38
3. Starożytny ród Paców	57
4. Siedziby i powiązane z nimi świątynie parafialne	86
4.1. Starostwa	90
4.1.1. Preny	90
4.1.2. Birsztany	94
4.1.3. Wiłkowyszki	95
4.1.4. Rakanciszki i Ławaryszki	97
4.1.5. Krzyczew	98
4.2. Dobra prywatne	99
4.2.1. Rzeczyca i Podbiała oraz Dusiaty, Dowspuda i Janówka	99
4.2.2. Choroszcz	100
4.2.3. Jezno	102
4.3. Siedziby w większych miastach Wielkiego Księstwa Litewskiego	107
4.4. Siedziby w stolicy Wielkiego Księstwa Litewskiego i w mieście sejmowym Rzeczypospolitej	108
4.4.1. Wilno	108
4.4.2. Warszawa	113
5. Wileńskie świątynie karmelitów bosych	117
5.1. Kościół pw. św. Teresy	121
5.2. Kościół pw. św. Józefa	145
6. Podsumowanie	152

Krzysztof Zygmunt Pac

155

1. Zarys biografii	155
2. Kultura estetyczna	179
3. W służbie rodu i Rzeczypospolitej	194
4. Siedziby	216
4.1. Starostwa	217
4.1.1. Wiłkowyski	217
4.1.2. Kozienice	218
4.2. Dobra prywatne	219
4.2.1. Jezno	219
4.2.2. Kowno	232
4.3. Siedziby w stolicy Wielkiego Księstwa Litewskiego i w miastach sejmowych Rzeczypospolitej	233
4.3.1. Wilno	233
4.3.2. Ujazdów pod Warszawą	237
4.3.3. Grodno	256
5. Świątynie	258
5.1. Kościoły parafialne w starostwach	259
5.1.1. Ostryna	259
5.1.2. Wiłkowyski i Olwita	259
5.2. Kościoły parafialne w dobrach prywatnych	260
5.2.1. Janówka	260
5.2.2. Jezno	262
5.3. Kościół i klasztor karmelitanek bosych w Wilnie	274
5.4. Kościół i klasztor kamedułów w Pożajściu	282
5.4.1. Przyczyny podjęcia fundacji	284
5.4.2. Fabryka pożajska	291
5.4.3. Źródła inspiracji	312
5.4.4. Wystrój i wyposażenie kościoła kamedułów	347
6. Podsumowanie	376

Rozdział 3

Mikołaj Stefan Pac

381

1. Zarys biografii	381
2. Kultura estetyczna	400
3. Pomiędzy legendą a rzeczywistością	404
4. Siedziby	429
4.1. Choroszcz	430
4.2. Dwory i pałac w Warszawie	431
5. Fundacje sakralne	433
5.1. Dominikanie	433
5.1.1. Choroszcz	434
5.1.2. Werki pod Wilnem	440
5.2. Dary dla skarbcza katedry wileńskiej	441
5.3. Sukienna na obraz Matki Boskiej w Trokach	449
Podsumowanie	452

Zakończenie

455

Bibliografia

461

Spis ilustracji

493

Indeksy

501

Indeks osób	501
Indeks miejscowości	521

Wstęp

1. Stan badań nad działalnością fundacyjną Paców

Ostatnie lata przyniosły znaczny wzrost zainteresowań historyków sztuki działalnością fundacyjną elit Rzeczypospolitej oraz możliwościami propagandy rodu czy też własnej osoby poprzez sztukę¹. Swoje należne miejsce w literaturze przedmiotu zajęła aktywność na niwie artystycznej wielu polsko-litewskich rodów oraz ich poszczególnych przedstawicieli². Choć stan badań jest już zaawansowany, to nadal na opracowanie w kontekście działalności fundacyjnej i mecenatu artystycznego czekają kolejne rodziny magnackie, w tym te wywodzące się z Wielkiego Księstwa Litewskiego. Wśród nich są Gasztołdowie, Holszańscy, Chodkiewiczowie, Wołłowiczowie oraz Gosiewscy, a także spokrewnieni z nimi Pacowie.

Szczególnie przedstawicielami tej ostatniej rodziny stosunkowo rzadko interesowali się historycy sztuki. Niemniej trzeba podkreślić, że choć działalność tej rodziny nie budziła większych zainteresowań, wyłączwszy ostatniego z rodu – Ludwika Michała Paca (1780-1835)³, to już poszczególne realizacje z nimi związane tak. Prym wiodą fundacje siedemnastowieczne: kościół

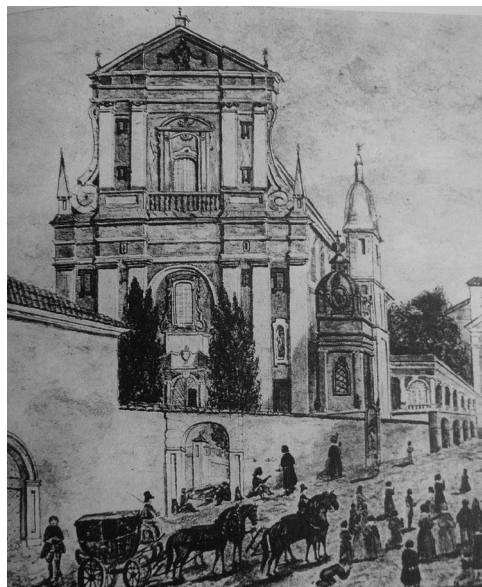
¹ Np. Chrościcki 1983; Bernatowicz 1998; Morka 2006; Bernatowicz 2011.

² Zob. Betlej 2010, gdzie na stronach 9-10 przedstawiono całościowy stan badań na ten temat. Z ostatnich publikacji należy wymienić opracowanie dotyczące inicjatyw artystycznych Jana Klemensa Branickiego (Oleńska 2011) oraz Kazimierza Leona Sapiehy (Piramidowicz 2012).

³ Mecenatem i spuścizną po tym wybitnym kolekcjonerze zajmowali się m.in.: Ryszkiewicz 1976; de Rosset 2000; Mikocka-Rachubowa 2001, t. 1, s. 131-137; t. 2, s. 123-127, 137-144, 196-197, 264-265.

PO LEWEJ:
il. 1. Kościół
w Pożajściu,
drzeworyt,
1871 r.

PO PRAWEJ:
il. 2. Frag-
ment rysun-
ku przedsta-
wiającego
kościół pw.
św. Teresy
w Wilnie,
1840 r.

kamedułów pw. Nawiedzenia Najświętszej Maryi Panny w Pożajściu⁴ (il. 1) oraz kościół kanoników regularnych laterańskich pw. śś. Piotra i Pawła na Antokolu w Wilnie⁵, a w mniejszym stopniu wcześniejszy od nich wileński kościół pw. św. Teresy⁶ (il. 2). Wszystkie trzy wymienione świątynie to realizacje wybitne nie tylko w pejzażu sztuki Rzeczypospolitej XVII stulecia.

Nie są to jedyne budowle wzniesione dzięki aktywności Paców. Mimo to badacze niemal zupełnie nie zauważają pozostałych fundacji sakralnych tego

⁴ Kairiūkštytė-Jacinienė 2001 (tłumaczenie na litewski niemieckiego wydania z 1930 r. wraz z obszernym komentarzem); Karpowicz 1961; Karpowicz 1995a; Paknys 2000; Karpowicz 2011, s. 97-101, 141-142; Paknys 2013 (tu sumiennie zebrana wcześniejsza literatura oraz podstawowa baza źródłowa); Šinkūnaitė 2014 (praca poświęcona ikonografii kościoła i klasztoru w Pożajściu). Katalog dokumentów dotyczących Pożajścia znajdujących się w Tbilisi (pełny) oraz w instytucjach wileńskich (niepełny) zob. Czamańska 2012.

⁵ Lorentz 1938; Czyż 2008 (tu zebrana wcześniejsza literatura).

⁶ Morelowski 1935, s. 302-303; Drėma 1976; Miłobędzki 1980, s. 181-183; Brykowska 1991, s. 27-28, 84-85, 119-123; Baranowski 2006, s. 252-253.

rodu⁷ oraz ich rezydencji⁸, z których większość nie istnieje lub też została bardzo mocno przekształcona. Jedynie pałace Ludwika Michała Paca z początku XIX stulecia doczekały się dość gruntownych opracowań⁹.

Jeszcze mniejszym zainteresowaniem cieszą się realizacje rzeźbiarskie i malarskie powstałe w kręgu Paców¹⁰. W zasadzie w literaturze naukowej funkcjonują jedynie portrety Krzysztofa Zygmunta Paca (1621-1684) i jego żony łączone z gdańskim mistrzem Danielem Schultzem¹¹ (il. 3, 4). Na marginesie

⁷ Np. kościół pw. śś. Piotra i Pawła w Różance (Uchowicz 2005, s. 212), świątynia w Jeznie (wzmiankowana m.in. w: Čerbulėnas, Jankevičienė 1994, s. 56, 140-141), kościół pw. św. Józefa karmelitanek bosych w Wilnie (wzmiankowany m.in. w: Miłobędzki 1980, s. 181, 183; Brykowska 1991, s. 27, 112, 140-141; Čerbulėnas, Jankevičienė 1994, s. 63-65; Baranowski 2006, s. 254), cerkiew w Paszukach oraz świątynia w Kwiatyczach, Ławaryszkach i Bohdanowie (wzmiankowane m.in. w: Paknys 2003, s. 181; Dubas-Urwanowicz 2003, s. 571, 583; zob. także Danilewicz 1691, k. 12). Na marginesie warto zauważyć, że wileński kościół pw. św. Katarzyny nie jest wiązany przez badaczy z rodem Paców (wyjątek Baranowski 2006, s. 52). Tymczasem świątynia ta powstała dzięki zapisom Feliksa Jana Paca (po 1615-1702), a jej przebudowę po pożarze w 1737 r. rozpoczęła córka podkomorzego litewskiego, ówczesna ksieni benedyktynek Sybilla (w zakonie Magdalena) Pacówna (po 1658-1741), bez wątpienia jedna z ciekawszych osobowości ówczesnego Wilna. Pacom dedykowano dekorację fasady kościoła, gdzie odwołano się do ich herbu oraz skojarzeń z nim związanych. Data urodzin Sybilli (Magdaleny) we wszystkich dostępnych opracowaniach to 1652 r. Tymczasem była ona najstarszym dzieckiem Feliksa Jana Paca i jego trzeciej żony Anny Joanny Syberg zu Wischling, poślubionej najpewniej na przełomie 1657 i 1658 r. Po babce ze strony matki – Sybilli baronównie Wolff von Lüdinghausen przyszła benedyktyнка otrzymała zresztą imię. Zob. BCzart 425 (Genealogia rodu Paców), s. 128; Czyż b.

⁸ Wyjątek stanowi odnotowanie niektórych pacowskich rezydencji, m.in. Różanki, Dowspudy, Jezna i Bohdanowa, przez Romana Aftanazego. Aftanazy 1992, t. 3, s. 39-43, 51-55; 1994, t. 4, s. 37-45, 337-339. Część z nich znalazła się także w syntetycznym ujęciu dziejów architektury na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego z 1994 r. Čerbulėnas, Jankevičienė 1994, s. 19, 166, 173-175. Zob. także Kwiatkowski 1976, s. 6-11.

⁹ Chodzi przede wszystkim o Dowspudę (Kaźmierczak 1992 – tu zebrana wcześniejsza literatura), a w mniejszym stopniu o warszawski pałac Ludwika Michała Paca (Bartczakowa 1973).

¹⁰ Karpowicz 1967, s. 31-52, 59-61; Paknys 2001a; Mizerniuk 2003; Piramidowicz 2003, s. 113, 117, 128; Czyż 2008, s. 172-178; Matuškaitė 2010, s. 33, 160-164, 197-198, 206, 273, 282-283, 292, 305, 309-316, 319-321, 323, 339, 343-345, 350, 360.

¹¹ Karpowicz 1963; Fabiani 1971; Steinborn 2004, s. 36, 124-125, 140-141; Matuškaitė 2010, s. 33, 160-164, 197-198, 206, 273, 282-283, 292, 305, 309-316, 319-321, 323, 339, 343-345, 350, 360.

PO LEWEJ:
il. 3. Daniel
Schultz
(kopia
warsztato-
wa), portret
Krzysztofa
Zygmunta
Paca, lata
siedemdzie-
siąte XVII w.,
Nacionalinis
M. K. Čiur-
lionio dailės
muziejus
w Kownie

PO PRAWEJ:
il. 4. Daniel
Schultz
(kopia
warsztato-
wa), portret
Klary Izabelli
de Mailly
Lascaris, lata
siedemdzie-
siąte XVII w.,
Nacionalinis
M. K. Čiur-
lionio dailės
muziejus
w Kownie

traktowane jest rzemiosło artystyczne¹², powstałe na zamówienie przedstawicieli tego rodu, a także dedykowana im działalność graficzna¹³. O ile w ogóle są one zauważane, to najczęściej zaledwie się je wzmiankuje bez podania kontekstu, w jakim powstały i funkcjonowały. Nie jest również podejmowana ich analiza formalna. Nie przywiązuje się też znaczącej uwagi kolekcjonerstwu Paców, poza wspomnianym Ludwikiem Michałem Pacem¹⁴.

Równie skromnie rysuje się piśmiennictwo historyczne dotyczące Paców. Dość powiedzieć, że monografia rodu autorstwa Józefa Wolffa ma już 130 lat¹⁵. Należy uznać ją za wybitny przykład literatury historycznej XIX stulecia,

¹² Część obiektów wzmiankowanych jest m.in. w: Lietuvos 2003, t. 3, s. 143-145, 148; Lietuvos 2007, t. 4, kn. 2, s. 103-105, 135, 139, 143-145; Vitkauskienė 2006, s. 116, 248, 266, 272, 283-284, 303; Skarbiec 2008, s. 38, 41, 136-137, 160-164, 169-173.

¹³ Niektóre z rycin i wydawnictw notowane są m.in. w: Bednarska 1994, cz. 1, s. 14-15, 18, 69-71, 140, 149, 169; cz. 2, s. 90; Liškevičienė 1998, s. 74, 200-203, 205, 209, 236; Liškevičienė 2005, s. 48, 58-59, 82, 141-144, 165-166, 188, 195-196, 198, 214; Czyż 2008, s. 22, 194-195; Talbierska 2011, s. 95-96, 196, 234, 333-337, 339, 344, 359, 362, 376; Stankiewicz 2014, s. 82-84. Zob. także artykuł Stanisława Mossakowskiego traktujący o dekoracji na pogrzeb Anny Marii Ancilli Pacowej (zm. 1643). Mossakowski 2002, s. 56-65.

¹⁴ Ryszkiewicz 1976; de Rosset 2000; Mikocka-Rachubowa 2001, t. 1, s. 131-137; t. 2, s. 123-127, 137-144, 196-197, 264-265.

¹⁵ Wolff 1885.

która do dziś zachowuje w pewnych obszarach wartość naukową, jednak właśnie upływ czasu nakłada obowiązek zrewidowania przede wszystkim podanej w niej faktografii. Nieliczne oraz z reguły bardzo krótkie biogramy Paców zamieszczone w *Polskim słowniku biograficznym* z 1979 r. również wymagają uzupełnień i uściśleń. Warto przy tym podkreślić, że jedyną kobietą związaną z domem Paców czy to przez urodzenie, czy to przez małżeństwo, uwzględnioną w tym ważnym wydawnictwie, jest Klara Izabella de Mailly Lascaris (1632-1685), żona kanclerza wielkiego litewskiego Krzysztofa Zygmunta¹⁶. Tymczasem na podstawie zachowanych dzieł sztuki oraz archiwaliów jako postacie nietuzinkowe i współtworzące elitę ówczesnego społeczeństwa jawią się Ewa z Paców (zm. po 1647)¹⁷, żona wojewody smoleńskiego Aleksandra Gosiewskiego (zm. 1639) oraz ksieni benedyktynek wileńskich Sybilla (Magdalena) Pacówna¹⁸.

Współczesnej, solidnej i wieloaspektowej biografii naukowej doczekał się jedynie hetman wielki litewski oraz wojewoda wileński Michał Kazimierz Pac (1624-1682)¹⁹. Warto też wspomnieć o nieopublikowanej rozprawie doktorskiej Marka Szwabę z 1987 r., poświęconej działalności politycznej Krzysztofa Zygmunta Paca (1621-1684)²⁰, oraz o skromnym pokonferencyjnym wydawnictwie z 2010 r. dotyczącym polityczno-wojskowej działalności Ludwika Michała Paca²¹.

Na koniec przeglądu literatury należy przywołać ciekawe studia litewskiej historyk Aušry Baniulytė, która zajęła się relacjami Paców z Włochami w drugiej połowie XVII w. Swoje rozważania, oparte o litewskie, polskie i włoskie archiwalia, badaczka skoncentrowała nie tylko na politycznej aktywności

¹⁶ Rachuba 1979a.

¹⁷ Zob. ANKr ASang teka 393/2 (Listy Kazimierza Sanguszko do Ewy Gosiewskiej, 27 listopada 1642 r. i 29 sierpnia 1646 r.); LVIA f. 694, ap. 1, no 3512 (Akta wizytacji kościoła pw. św. Kazimierza w Wilnie, 1785 r.); Starowolski 1655, s. 244-245; Borkowska 1993, s. 268-270, 276-279; Borkowska 1999; Targosz 2002, s. 52-53; Borkowska 2007, s. 10; Lietuvos 2004, t. 3, s. 143-145; Vitkauskienė 2006, s. 79-80, 190-191, 195-196, 261, 302-303; Skarbiec 2008, s. 38, 66, 136-139, 145.

¹⁸ Zob. LVIA f. 694 ap. 1 no 3680 (Akta wizytacji kościoła pw. św. Katarzyny, 1820 r.); Borkowska 1989, s. 122-123; Borkowska 1996, s. 113; Borkowska 2008, t. 3, s. 131; Czyż b.

¹⁹ Bobiatyński 2008 (tu wcześniejsza literatura dotycząca Michała Kazimierza Paca); Bobiatyński 2011.

²⁰ M. Szwaba, *Działalność polityczna Krzysztofa Paca w drugiej połowie XVII wieku*, msp. pracy doktorskiej napisanej pod kierunkiem prof. K. Matwijowskiego, Uniwersytet Wrocławski, Wrocław 1987. Zob. także Szwaba 1990; Szwaba 1992.

²¹ Pac 2010.

przedstawicielei rodu Paców, ale usytuowała je w kontekście ówczesnej kultury oraz potrydenckiej duchowości²².

2. Pacowie

W porównaniu z innymi rodami państwa polsko-litewskiego Pacowie długo nie odgrywali znaczącej roli. Główną przyczyną była skromna podstawa ekonomiczna ich działań na arenie politycznej²³. Powolny awans społeczny Paców rozpoczął się u schyłku XV w., kiedy to Jerzy (zm. 1505/06), wywodzący się z rodziny osiadłej w okolicach Lidy, wszedł do litewskiej rady pańów, obejmując namiestnictwo kowieńskie, nowogródzkie i połockie. Stał się też pierwszym senatorem rodu jako wojewoda kijowski, a swój los niejako przypieczętował, poślubiając na przełomie 1491 i 1492 r. Teodorę (Zofię) z Rohatyńskich (zm. 1512), wdowę po księciu kobryńskim. Jego syn z pierwszego małżeństwa Mikołaj (zm. 1545/46) odziedziczył nie tylko Kiwatyce (pow. prużański), Różankę i Milkowszczyznę (obie w pow. lidzkim), ale także uzyskał zapisy z dóbr macierzystych macochy. Zwieńczeniem kariery Mikołaja było pozyskanie województwa podlaskiego w 1543 r. Umocnił też koligacje rodzinne, żeniąc się z Aleksandrą z książąt Holszańskich (zm. 1551/54)²⁴, z której

²² Np. Baniulyté 2003; Baniulyté 2004a; Baniulyté 2004b; Baniulyté 2006; Baniulyté 2010a; Baniulyté 2010b; Baniulyté 2012. Auśra Baniulyté nie uniknęła przy tym pokusy, by połączyć legendę rodową Paców z prowadzoną przez nich walką z kalwińskimi Radziwiłłami w imię obrony wiary katolickiej. Tymczasem z Radziwiłłami nie walczył Stefan Pac, który jako pierwszy zredagował legendę rodu. Litewska badaczka nie skojarzyła wątku krucjat z osobą Michała Kazimierza i Kazimierza Michała (ok. 1652-1719) Paców. Wiążąc zaś treści ideowe wystroju kościoła pw. śś. Piotra i Pawła na Antokolu z teologią jansenizmu, wykazała się nieznajomością podstawowych zasad ikonograficznych doby baroku oraz duchowości kanoników regularnych laterańskich, przeceniając przy tym intelektualne możliwości hetmana litewskiego.

²³ Dość powiedzieć, że podczas popisu w 1528 r. Kieżgajłowie wystawili 768 koni, a Radziwiłłowie 760. Daleko za nimi uplasowali się: Gasztołd z 466 końmi, Jerzy Olelkowicz Słucki z 433 końmi i Konstanty Ostrogski z 426 końmi. Aleksander Chodkiewicz stanął z 201 końmi. Wszyscy Sapiehowie mieli 153 konie, a Mikołaj Pac, przyszły wojewoda podlaski dysponował 97 końmi. Pacowie nie występują jako właściciele miast założonych w XV i XVI w. Rachuba 2009, s. 219; Alexandrowicz 2011, s. 73-90. Zob. także Topolska 2002, s. 186-190.

²⁴ Córka Aleksandra i jego drugiej żony Zofii z Sudymontowiczów. Jej brat Paweł był biskupem łuckim, a od 1536 r. biskupem wileńskim. Kuczyński 1960-1961, s. 586-587. Zob. także Wróbel 2013.

PO LEWEJ:

il. 5. Portret Stefana Paca, druga połowa XVIII w., Muzeum Pałac w Wilnie

PO PRAWEJ:

il. 6. Johann Gotthard Berchhoff według Daniela Schultza, portret biskupa Mikołaja Stefana Paca, przełom lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XVII w., Львівська національна галерея мистецтв

pozostawił czterech synów²⁵: Mikołaja (ok. 1527-1585) – nominata kijowskiego, Stanisława (zm. 1588) – wojewodę witebskiego, Dominika (zm. 1579) – kasztelana smoleńskiego oraz Pawła (zm. 1595) – wojewodę mściławskiego i kasztelana wileńskiego. Dwaj ostatni stali się protoplastami linii nazwanych od ich najwybitniejszych przedstawicieli kanclerską i hetmańską²⁶.

Proces społecznego awansu rodu został zdynamizowany w czasach Stefana Paca (1587-1640), od 1635 r. podkanclerzego wielkiego litewskiego (il. 5). Dobrze wykształcony i obyty w świecie, obdarzony królewskim zaufaniem oraz przyjaźnią Albrychta Stanisława Radziwiłła zadbał o stosowne uposażenie siebie i swoich synów: Stanisława Eustachego (1616/17-1643), Krzysztofa Zygmunta i Mikołaja Stefana (1623-1684) oraz odpowiednie małżeństwa córek, z których Zofia (1618-1665) wyszła za Jana Kazimierza Chodkiewicza (1616-1660).

Stefan Pac był też pierwszym członkiem rodu, który pozostawił po sobie znacznie większe inwestycje w stolicy Wielkiego Księstwa Litewskiego, świadectwo

²⁵ Małżonkowie mieli też córki: Jadwigę (zm. po 1581) i^o Mikołajową Syrewiczową, II° Wojciechową Szemiotową, Aleksandrę zamężną od ok. 1550 r. z Erazmem Dowgirdem (zm. po 1565) oraz Teodorę (Fedorę, zm. po 1581) żonę Mikołaja Cyryny Dogiela. Wiśniewski 1979e, s. 736.

²⁶ Zob. BCzart 425, s. 128 oraz schemat drzewa genealogicznego Paców.

swych możnowładczych aspiracji. Fundacje związane były z zakonem karmelitów bosych i kontrreformacyjną postawą Paca. Jego dwaj synowie Krzysztof Zygmunt (il. 3) i Mikołaj Stefan (il. 6) okazali się godnymi kontynuatorami kariery ojca i sięgnęli z czasem po stanowiska odpowiednio kanclerza wielkiego litewskiego i biskupa wileńskiego. Wraz ze swoimi kuzynami z drugiej linii Pacowskiej, braćmi – wojewodą wileńskim i hetmanem wielkim litewskim Michałem Kazimierzem (il. 75) oraz biskupem żmudzkiem Kazimierzem (zm. 1695), zaliczali się nie tylko do ścisłej elity władzy Rzeczypospolitej, ale do najbardziej wpływowych osób w państwie. Wielokrotnie zmieniając orientację polityczną, Pacowie tworzyli od lat sześćdziesiątych XVII w. system, kiedy to w Wielkim Księstwie Litewskim w czasach Michała Korybuta Wiśniowieckiego większość urzędów cywilnych, wojskowych oraz kościelnych była w ich ręku. Niechęć możnowładztwa litewskiego, ale też szlachty do takiej hegemonii połączona z brakiem potomstwa u najważniejszych przedstawicieli rodu oraz niewystarczająca protekcja młodszych krewniaków i całkowicie nieprzemyślane ożenki Pacówien doprowadziły po śmierci Michała Kazimierza, Krzysztofa Zygmunta i Mikołaja Stefana do krachu stronnictwa pacowskiego. Pacowie zostali wówczas zepchnięci do roli statystów areny politycznej, a wcześniejszy awans okazał się mirażem, który nie wiązał się z trwałym wyniesieniem rodu do grona ścisłej elity Wielkiego Księstwa Litewskiego.

Dopiero ok. połowy XVIII stulecia dzięki przynależności do partii Radziwiłłów oraz własnym staraniom Pacowie z obu linii zyskali wyższe urzędy: Ignacy (zm. 1765) podstolstwo litewskie, jego brat Michał Jan (1730-1778) został z kolei marszałkiem generalnym litewskim konfederacji barskiej, a ich kuzyn Antoni Michał (ok. 1715-1774) otrzymał pisarstwo wielkie litewskie. Ostatni z linii hetmańskiej, Józef (ok. 1736-1797), poświęcił się z sukcesem służbie wojskowej, osiągając stopień generała-adiutanta buławy wielkiej. Zgromadzony majątek przekazał w testamencie „jako ostatniemu szczątkowi domu i imienia Pacowskiego”²⁷ Ludwikowi Michałowi z linii kanclerskiej. Tenże generał i senator-wojewoda, żonaty z Karoliną z Małachowskich (1795-1822),

²⁷ Cyt. za: Wolff 1885, s. 284-285. Cytaty źródłowe (niepublikowane) oraz z literatury dziewiętnastowiecznej zostały opracowane zgodnie z zasadami transkrypcji źródeł historycznych (do połowy XVIII w.) i literackich typu B z pozostawieniem oboczności typowych dla melodii danego tekstu. Większość skrótów rozwinięto, dążąc do lepszej czytelności. Ujednolicono pisownię małych i wielkich liter, a uzupełnienia zaznaczono nawiasami kwadratowymi. Wszelkie wtrącenia dodatkowo opisano. Teksty źródłowe wydane po połowie XX w. pozostawiono według edycji. Zob. Górski 1978, s. 254-257.

posiadający wpływowe parentele z Ogińskimi, Radziwiłłami i Tyzenhauzami, okazał się wybitnym i jednocześnie ostatnim przedstawicielem rodu. Skupiając w swoich rękach majątek zgromadzony przez przeszło 300 lat, z powodzeniem zajmował się nie tylko działalnością polityczną i wojskową, ale stał się również wyśmienitym kolekcjonerem i mecenasem sztuki upamiętniającym dokonania swoich przodków. Oddany sprawom Rzeczypospolitej zmarł 31 sierpnia 1835 r. w Smyrnie (Izmir), gdzie został pochowany na cmentarzu przy klasztorze św. Polikarpa. Pozostawił po sobie córkę Ludwikę (1819-1895), która w 1840 r. poślubiła Ksawerego Franciszka Sapiechę (1807-1882) z linii kodeńskiej. Po klęsce powstania styczniowego Ludwika wraz z mężem wyemigrowała do Francji. Zmarła w Biarritz, gdzie została pochowana na cmentarzu przy kościele St. Martin.

3. Zakres i struktura pracy

Z jednej strony skromny stan badań nad działalnością fundacyjną Paców, a z drugiej dający się dokładnie określić moment wyniesienia rodu do elity społecznej Rzeczypospolitej stały się powodem podjęcia rozważań zawartych w niniejszym studium. Interesujące będzie przy tym nie tyle pytanie „co fundowano?”, ale przede wszystkim „w jakim momencie życia osobistego i publicznego?” oraz „w jakim celu i w jakim kształcie?” powstawały realizacje artystyczne w kręgu Paców. Kluczowa będzie więc kwestia treści ideowych dzieł sztuki w kontekście ich wymowy społecznej i propagandowej, w tym autokreacji powiązanej z biografią dysponentów zamówień artystycznych²⁸. Rozważania zostaną ograniczone do przedstawicieli linii kanclerskiej – Stefana

²⁸ Socjologia sztuki reprezentowana w starszym pokoleniu badaczy m.in. przez Friedricha Antala czy Arnolda Hausera ma swoich zagorzałych wyznawców oraz równie zaangażowanych przeciwników. Nie wdając się w spory, warto podkreślić, że naczelne pytanie tej metodologii dotyczy podłoża społecznego dzieła sztuki, z punktu widzenia niniejszych rozważań niezwykle ważne i ciekawe. Podejmowali je i podejmują nadal nie tylko socjologowie, ale także historycy sztuki. Z dawnych badaczy zajmujących się tym tematem warto wspomnieć m.in. Nikolasa Pevsnera, Francisca Haskella, Meyera Schapiro, Ernsta Hansa Gombricha, Michaela Baxandalla, Erwina Panofsky'ego oraz Jana Białostockiego. Na ten temat zob. Golka 2008; Heinich 2010. Z kolei biografizm uwzględniający psychoanalizę bywa z powodzeniem stosowany w odniesieniu do działalności artystów współczesnych. W przypadku sztuki dawnej z bardzo wielu powodów budzi słuszny sprzeciw. Można by jednak spróbować wykorzystać zdobycze tej metody wówczas, kiedy dysponujemy nie tylko dziełem sztuki, ale i odpowiednią liczbą źródeł, przy tym rozważania winny

Paca i jego dwóch synów Krzysztofa Zygmunta i Mikołaja Stefana, którym ród ten zawdzięczał swój awans. Będą one dotyczyły ich siedzib i fundowanych przez nich świątyń oraz elementów wystroju i wyposażenia, a także dekoracji okolicznościowej, w tym druków i towarzyszących im ilustracji, a więc zarówno obiektów zachowanych, jak i rekonstruowanych na podstawie tekstów źródłowych przywołanych tu w większości po raz pierwszy. Dzieła sztuki będą przy tym ukazywane na tyle, na ile jest to możliwe, w interakcji z osobowością, postawą wobec świata oraz kulturą estetyczną²⁹ przedstawicieli dwóch pokoleń linii kanclerskiej w kontekście wydarzeń z ich życia i dziejów Rzeczypospolitej. Zarysowane tło historyczne, społeczne i biograficzne podejmowanych przez Paców działań to oczywisty efekt związków sztuki i życia, który był i jest nieunikniony zarówno w przypadku artysty, jak też zamawiającego i odbiorcy³⁰.

W książce przywołani zostaną też inni Pacowie, w tym przedstawiciele linii hetmańskiej. Ich dokonania na niwie fundacji artystycznych staną się odniesieniem dla działalności bohaterów tego opracowania. Pomocna będzie także literatura syntetycznie ujmująca zagadnienia związane z mecenatem artystycznym/działalnością fundacyjną³¹ elit państwa polsko-litewskiego³²

dotyczyć w tym samym stopniu artystów co fundatorów-dysponentów. Na ten temat zob. np. Sosnowska 2012, s. 10-16.

²⁹ Z rozmysłem trzy podrozdziały dotyczące Stefana Paca i jego synów zostały zatytułowane „Kultura estetyczna”. Termin ten, szerszy niż określenie „wrażliwość estetyczna”, obejmuje zjawiska związane ze sztuką, jej rozumieniem i przeżywaniem, ale także umiejętność korzystania z niej w kontekście rozwoju osobowościowego (autodydaktyki). Jest to również zdolność do rozpoznawania form i odmian sztuki, oraz dostrzegania wartości estetycznych w przyrodzie, oraz w codziennym życiu własnym i innych. Kultura estetyczna ma więc aspekt społeczny i przekłada się na aspiracje jednostki, jak i zdefiniowanej grupy. Na kulturę estetyczną składają się takie czynniki, jak m.in.: wrażliwość estetyczna (sensoryczna, wrażliwość na struktury artystyczne oraz wartości artystyczne i estetyczne), doświadczenie (bezpośredni i pośredni kontakt ze sztuką), wiedza (z zakresu historii i teorii sztuki) oraz umiejętność włączania doświadczeń związanych ze sztuką w całokształt własnego życia. Gołaszewska 1989, s. 5-51 (szczególnie s. 5-15).

³⁰ Golka 2008, s. 31.

³¹ O problemach związanych z terminologią zob. Pieniążek-Samek 2005, s. 12-29, gdzie zebrana jest wcześniejsza literatura oraz nowsze publikacje: Rolska 2009, s. 8-14; Gombin 2009, s. 11-15.

³² Problematykę mecenatu możnowładczego na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego w dobie kontrreformacji w ciekawym studium przedstawił Andrzej J. Baranowski (Baranowski 2006). Wcześniejsza publikacja Mindaugasa Paknysa to z kolei syntetyczne ujęcie

oraz te opracowania, w których badaczy interesują one w odniesieniu do całego rodu³³ czy też do kilku przedstawicieli danej rodziny³⁴.

W tym kontekście ważne są studia z zakresu wzajemnych powiązań propagandy i sztuki³⁵. Oryginalny ustrój Rzeczypospolitej polegał bowiem na tym, że politykę uprawiał nie tylko król, ale także, a może przede wszystkim, magnateria, opierająca się na nieformalnych strukturach powiązań klientalnych. Aktywny udział w życiu politycznym przy pogłębiającej się słabości władzy centralnej przekładał się nie tylko na możliwość wpływania na bieg wydarzeń, ale wiązał się z koniecznością ponoszenia wysokich kosztów. Ich gros stanowiły wydatki związane z klientelą dworu magnackiego oraz z odpowiednią oprawą sprawowanych urzędów, co budowało prestiż danej osoby i jej rodziny. Ów splendor kreowano głównie poprzez kulturę, która od zarania dziejów pełniła ważną rolę społeczną, a dzieła sztuki „były, w najszerszym znaczeniu, narzędziami lub nosicielami informacji”³⁶. Od najdawniejszych też czasów wykorzystywano ją do celów propagandy politycznej i autokreacji³⁷.

Tłem dla rozważań będzie niezwykle ciekawy i jednocześnie trudny okres w dziejach Rzeczypospolitej, rozgrywający się w kontekście kontrreformacji

aktywności fundacyjnej litewskiej szlachty i magnaterii w XVII w. (Paknys 2003; zob. także Paknys 2011). Warto również odnotować: Karpowicz 1999.

³³ Np. Sajkowski 1965; Rolska 2009.

³⁴ Należy m.in. przywołać niezwykle ambitne przedsięwzięcie, jakim było zbadanie fundacji Jabłonowskich – Jana Stanisława, Stanisława Wincentego oraz Józefa Aleksandra autorstwa Andrzeja Betleja. Betlej 2010.

³⁵ W nauce polskiej problemem propagandy poprzez dzieła sztuki zajmowano się m.in. na kilku konferencjach Instytutu Sztuki PAN, których pokłosiem są publikacje opatrzone wspólnym tytułem *Sztuka i ideologia* (Warszawa 1974; Warszawa 1975; Warszawa 1978; zob. także *Sztuka* 2001). Kluczowa dla zagadnienia jest także książka Juliusza A. Chrościckiego *Sztuka i polityka* (Chrościcki 1983), a także opracowania Barbary Miodońskiej, dotyczące propagandowej roli sztuki w pierwszej połowie XVI w. (np. Miodońska 1968; Miodońska 1971; Miodońska 1979), oraz studia z ikonografii władzy XVII-XVIII w. podejmowane przez Jakuba Pokorę (Pokora 1993; Pokora 2006). Ostatnio treściami politycznymi i propagandowymi w kręgu Zygmunta Starego zajął się Mieczysław Morka (2006). Ciekawie o powiązaniach sztuki i propagandy w działalności arystokracji Rzeczypospolitej XVIII w. pisze ostatnio Tadeusz Bernatowicz, np. Bernatowicz 2011.

³⁶ Białoostocki 1972, s. 10. Zob. także Hauser 1974; Chrościcki 1983, s. 10-23.

³⁷ Definicje propagandy powstają na gruncie socjologiczno-psychologicznym. Różnią się między sobą w akcencie położonym albo na cel, albo na oddziaływanie psychologiczne. W każdej jednak definicji podkreśla się, że istotą propagandy jest oddziaływanie na zbiorowość bez użycia siły w celu wywołania pożądanych zachowań. Galoch, Kwiatkowski, Wojtasik 1972, s. 15-19; Chrościcki 1983, s. 13-24.

popieranej przez dwór królewski oraz coraz bardziej zapóźnionej gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej, będącej podstawą ekonomiczną szlachty przy równoległej komasacji ziemi i tworzeniu wielkich dóbr magnackich. Obraz ten winien być uzupełniony o demografię i sferę materialną, która w wyniku wojen drugiej połowy XVII w., szczególnie w Wielkim Księstwie Litewskim, wyglądała dramatycznie.

Aktywność publiczna Stefana Paca rozpoczyna się w 1611 r., kiedy to został mianowany sekretarzem Zygmunta III Wazy. Jego obaj synowie umierają w 1684 r. w czasach panowania Jana III Sobieskiego. Te nieco ponad 70 lat znaczone jest czterema elekcjami, w tym wyniesieniem na tron „Piastów” Michała Korybuta Wiśniowieckiego i Jana Sobieskiego, a wcześniej abdykacją ostatniego „z krwi Jagiellonów”³⁸ Jana Kazimierza. Jest to czas pierwszej wojny szwedzkiej zakończonej w 1635 r. niekorzystnym dla Rzeczypospolitej rozejmem w Sztumdorfie, wyniszczającego kraj „potopu” i konfliktów z Moskwą, wreszcie powstań kozackich i wojen z Turcją – przegranych kampanii i niespodziewanych klęsk, jak pod Batochem z 1652 r., ale także wielkich zwycięstw, znaczonych m.in. okupacją Moskwy w latach 1610-1612, obroną Chocimia w 1621 r. czy całkowitym rozbiciem armii tureckiej w listopadzie 1673 r. Jest to również okres zdecydowanego załamania ekspansji politycznej Rzeczypospolitej, wyraźne ograniczenie jej terytorium na północy (do 1629 r. utracono Inflanty, położone na północnym brzegu Dźwiny, poza jej południowo-wschodnią częścią z Dyneburgiem, a w 1657 r. lenno Prusy Książęce) i na zachodzie (terytorium łęborsko-bytowskie od 1657 r. stało się lennem Brandenburgii, która w 1668 r. ostatecznie przejęła też starostwo drahimskie), a także na wschodzie kraju, gdzie po rozejmie andruszowskim w 1667 r. Rzeczpospolita straciła Smoleńsk, ziemię czernihowsko-siewierską oraz lewobrzeżną Ukrainę z Kijowem, a traktat buczacki z 1672 r. oddawał Imperium Osmańskiemu Podole i Braclawszczyznę. Wiek XVII znaczył kryzys wewnętrzny Rzeczypospolitej, kiedy to zajmowano się przede wszystkim walką koterii i stronnictw, opłacaną cudzoziemskimi pieniędzmi, a wszelkie próby reform dławione były kolejnymi rokoszami broniącymi „złotej wolności”. We wszystkich tych wydarzeniach, często w roli pierwszoplanowej, brali udział Pacowie.

Skoncentrowanie się na trzech przedstawicielach linii kanclerskiej wiąże się też z istniejącymi śladami materialnymi ich działalności na niwie artystycznej.

³⁸ Tak w powitaniu poselskim zwracał się do Zygmunta III Wazy Jan Pac (zm. 1610), ówczesnie marszałek sejmu inkwizycyjnego we wrześniu 1592 r. Cyt. za: Wiśniewski 1979b, s. 698.

Baza źródłowa dotycząca Stefana Paca i jego synów jest natomiast, podobnie jak w przypadku pozostałych członków rodu, bardzo skromna i mocno rozproszona. Dokumenty z nimi związane znajdują się m.in. w Archiwum Akt Dawnych w Warszawie, Archiwum Narodowym w Krakowie (przede wszystkim zbiory po skoligaconych z Pacami Chodkiewiczach i Sanguszkach), Bibliotece Narodowej w Warszawie, Bibliotece Uniwersyteckiej w Warszawie, Bibliotece Jagiellońskiej (w tym zbiory po Pruskiej Bibliotece Państwowej w Berlinie), Bibliotece Książąt Czartoryskich w Krakowie, Bibliotece Naukowej PAU i PAN w Krakowie, Bibliotece Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu oraz w instytucjach wileńskich: Lietuvos nacionalinė Martyno Mažvydo biblioteka, Lietuvos valstybės istorijos archyvas, Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių Biblioteka, Vilniaus universiteto biblioteka, a także w Gruzjińskim Archiwum Państwowym w Tbilisi (mikrofilm w AGAD)³⁹. Nie do przecenienia są zbiory kościelne, w tym archiwa klasztoru karmelitanek bosych w Krakowie, Krakowskiej Prowincji Zakonu Karmelitów Bosych, Archiwum Archidiecezji Warszawskiej oraz Archiwum Archidiecezjalne w Białymstoku. Kwerendy objęły ponadto instytucje włoskie, z których najważniejsze to Archivio di Stato di Firenze. Choć skorzystano ze znacznej liczby sygnatur archiwalnych, to zostaną przytoczone jedynie te źródła, które wnoszą ważne informacje o bohaterach niniejszego opracowania i ich działalności fundacyjnej.

Aktywność przedstawicieli Paców na niwie sztuki, jej charakter i cele, w tym związki między przedsięwzięciami artystycznymi a uprawianą polityką i propagandą własnej osoby oraz rodu to zagadnienie niezwykle ciekawe właśnie w kontekście poczynąń Stefana Paca oraz jego synów Krzysztofa Zygmunta i Mikołaja Stefana. Na ich temat zostanie przywołanych wiele jednostkowych informacji, z pozoru błałych, których wartość polega na wspólnym zestawieniu, dającym całościowy obraz osobowości trzech magnatów. Jednak odpowiedź na pytanie, czy działalność prominentnych przedstawicieli rodu Paców była przemyślaną aktywnością na niwie sztuki i konsekwentnie prowadzoną autokreacją, czy też miała charakter jednorazowych przedsięwzięć o różnorodnym poziomie artystycznym, zostanie sformułowana na końcu pracy. Aby na nie odpowiedzieć w możliwie najpełniejszy sposób, niejednokrotnie głos będą zabierać sami bohaterowie opracowania poprzez fragmenty zachowanych listów i pamiątek.

³⁹ W gruzjińskim archiwum znajdują się akta do spraw majątkowych klasztoru w Pożajściu. Mikrofilm całego zbioru jest dostępny w Archiwum Głównym Akt Dawnych (z. II, poz. 162-167, nr 85-91). Zob. także Czamańska 2012, s. 57-127.

Struktura książki zostanie więc podporządkowana z jednej strony trzem bohaterom niniejszego studium, a z drugiej strony wpływ na nią będą mieć istniejące dzieła sztuki oraz przekazy źródłowe pozwalające na ich rekonstrukcję. Stąd każdy z rozdziałów otwiera biogram Paców, znacznie poszerzony i poprawiony w stosunku do piśmiennictwa Józefa Wolffa i *Polskiego słownika biograficznego*, oparty w dużej mierze na źródłach archiwalnych. Następnie zostanie omówiona kultura estetyczna Stefana Paca i jego synów, która do tej pory nie stała się przedmiotem osobnej refleksji. Podstawą tych rozważań będą przede wszystkim diariusze i testamenty. Kolejne podrozdziały będą poświęcone twórczości przede wszystkim graficznej, która powstawała z inspiracji Paców, nierzadko połączonej z krótszą lub dłuższą wypowiedzią literacką. Znajdą się tu rozważania na temat legendy rodowej i jej postrzegania przez bohaterów niniejszego studium oraz sposoby zagospodarowania tej narracji. W związku z tym, że gros grafik Pacowskich związanych jest z pogrzebami członków rodu, w tym właśnie rozdziale zostaną omówione realizacje sepulkralne. Następne części będą dotyczyły siedzib, które, jeśli będzie to konieczne, zostaną omówione w połączeniu z funkcjonującymi w danej miejscowości świątyniami. Ze względu na wagę zagadnienia ostatni podrozdział w przypadku Stefana Paca zostanie dedykowany fundacjom dla karmelitów bosych w Wilnie. W przypadku kanclerza litewskiego i biskupa wileńskiego oddzielne podrozdziały zostaną poświęcone podejmowanym przez nich fundacjom sakralnym. Znikomy stan badań będzie zestawiany jedynie tam, gdzie dzieła sztuki powstałe w kręgu Stefana Paca i jego synów stanowiły rzeczywisty przedmiot rozważań, a nie jedynie krótką i nic nie wnoszącą wzmiankę. W zakończeniu rozdziałów znajdzie się podsumowanie aktywności na niwie sztuki każdego z Paców dokonane na szerszym tle rodziny i działalności fundatorskiej w Rzeczypospolitej z zaakcentowaniem przykładów z terenu Wielkiego Księstwa Litewskiego.

* * *

W *Donarem pateras (Ad Martium Censorinum)* Horacy pisał:

„Non incisa notis marmora publicis,
per que spiritus et vita redit bonis
post mortem ducibus”.

Słowa te chciałabym uczynić mottem książki dedykowanej przedstawicielom nieco dziś zapomnianego rodu Paców. Wybór tematu nie jest

oczywiście przypadkowy i stanowi kontynuację moich zainteresowań nie tylko badawczych.

Tak jak związek sztuki i życia jest nieunikniony, tak proces pisania niniejszego studium zbiegł się z wieloma ważnymi dla mnie wydarzeniami. Pracę nad nim rozpoczęłam, gdy na świecie pojawił się mój syn Witold Konstanty, a kończę w roku, w którym przekroczył on progi szkoły, rozpoczynając swą własną przygodę z nauką. Opieka nad nim to radość dzielona z mężem Tomaszem Jakubowskim, historykiem sztuki i pierwszym, surowym czytelnikiem moich tekstów.

Podczas opracowywania prezentowanego zagadnienia mogłam liczyć na życzliwość wielu osób, wśród których pod wieloma względami wyjątkowe miejsce zajmuje prof. Zbigniew Bania (UKSW). Szczególne podziękowania należą się także dr. Konradowi Bobiatyńskiemu (UW), z którym od lat dzielę zainteresowanie rodem Paców i Wielkim Księstwem Litewskim. Wybitna znawczyni św. Grzegorza z Nyssy dr Marta Przyszychowska (UW) jak zawsze okazała cierpliwość wobec „dziwnych” łacińskich tekstów, których edycję częściowo sprawdziła. Dr Natalii Mizerniuk-Rotkiewicz (Rosyjski Ośrodek Nauki i Kultury) dziękuję za możliwość dotarcia do wizerunków Paców przechowywanych w muzeum smoleńskim. Dr Katarzynie Stanilewicz jestem wdzięczna za fachową pomoc przy opisie tkanin, a dr Krystynie Syrnickiej (Lietuvos edukologijos universitetas) za konsultacje z języka litewskiego. Ks. dr Paweł Dudziński (UKSW) podzielił się ze mną refleksjami na temat staropolskiej heraldyki, a p. Anna Saratowicz-Dudyńska (Zamek Królewski w Warszawie – Muzeum Rezydencja Królów i Rzeczypospolitej) pomogła spojrzeć świeżym okiem na kielich z fundacji Krzysztofa Zygmunta Paca. Za pomoc podczas kwerend jestem wdzięczna p. Annie Grochali (Muzeum Narodowe w Warszawie) i dr. Kazimierzowi Kozicy (Zamek Królewski w Warszawie – Muzeum Rezydencja Królów i Rzeczypospolitej). Niezastąpionemu Norbertowi Piwowarczykowi dziękuję za piękne fotografie i pomoc w przygotowaniu map. Ks. Mariuszowi Marszałkowi (Vilniaus arkivyskupas sekretorius) jestem wdzięczna za pomoc organizacyjną na ostatnim etapie prac.

Cenna jest dla mnie przyjaźń moich znacznych koleżanek i kolegów z Instytutu Historii Sztuki UKSW. Dziękuję zatem za obecność i wielowymiarowe wsparcie dr hab. Katarzynie Chrudzimskiej-Uhera (dyrektor Instytutu), prof. Krystynie Moisan-Jabłońskiej (kierownik Katedry Sztuki Nowożytnej), prof. Waldemarowi Deludze (recenzentowi książki), prof. Jakubowi Pokorze, dr. hab. Przemysławowi Mrozowskiemu, dr Romanie Rupiewicz, dr Agnieszce Skrodzkiej, dr. Arturowi Badachowi, dr. Bartłomiejowi Gutowskiemu i dr. Januszowi Nowińskiemu.

Ypač dėkinga bičiuliams iš Lietuvos už patarimus ir logistinę paramą ilgą, o kartais trumpų ir skubių vizitų metu. Už domėjimąsi mano darbu pirmiausiai nuoširdžiai dėkoju prof. Mindaugui Pakniui (Lietuvos kultūros tyrimų institutas) ir Audronei Vyšniauskienei (Kultūros paveldo departamentas prie Kultūros ministerijos). Bažnytinio paveldo muziejaus direktorei dr. Sigitai Maslauskaitei-Mažylienei dėkoju už supratingumą renkant fotografinę medžiagą bei draugišką nuoširdumą. Už svetingumą *Ramybės Kalne* (Mons Pacis) dėkoju sesei Editai Sicaitei ir Indrai Ramanauskienei. Sunku būtų buvę pajusti Vilniaus kraštovaizdį be mano pusbrolio Vladimiro Ivanovo, jo žmonos Alos Lichačiovos, jų draugų Cecilijos, Andriejaus ir Tatjanos. Visada galėjau tikėtis jų paramos ir draugiškumo.

Na koniec nie mogę pominąć podziękowań za wsparcie finansowe szczególnie ważne podczas licznych kwerend archiwalnych. Mogłam je prowadzić dzięki funduszom na badania Wydziału Nauk Historycznych i Społecznych UKSW oraz stypendiom Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego (2013 r.) oraz Fundacji Lanckorońskich z Brzezia (2015 r.).

Rozdział 1

Stefan Pac

1. Zarys biografii

Stefan Pac (il. 5) był przedstawicielem trzeciego pokolenia linii nazwanej w przyszłości kanclerską¹, u której początków stał kasztelan smoleński Dominik Pac (zm. 1579), żonaty z księżną siewierską Anną (Hanną) z Łozków (zm. po 1570)². Dominik i Anna Pacowie mieli dwóch synów: Jana (zm. 1610) i Mikołaja (zm. 1595), których ożenki potwierdziły możnowładcze aspiracje rodu. Jan Pac był żonaty dwukrotnie – z Krystyną z Naruszewiczów (zm. przed 1592), córką Stanisława kasztelana smoleńskiego i Halszki z Komajewskich, oraz z Zofią z książąt Wiśniowieckich (1569-1619), córką wojewody wołyńskiego Andrzeja i Eufemii z Wierzbickich. Z drugą żoną miał liczne potomstwo³. Mikołaj Pac, podkomorzy brzeski i starosta kowieński, ok. 1585 r.

¹ Biografia Stefana Paca powstała na podstawie: Sobieski 1903; Archiwum 1971, s. 42, 350, nr 483; Wolff 1885, s. 80-85; Czapliński 1979, s. 748-749; Lulewicz, Rachuba 1994 oraz materiałów archiwalnych cytowanych poniżej. Większość ze źródeł została przywołana po raz pierwszy.

² Była córką Andrzeja Łozki i Hanny z Borysowiczów. Jej pierwszym mężem był Lew Tyszkowicz Pocię, z którym miała trzech synów. Jeden z nich, Adam Pocię, po śmierci żony Anny z Ostrożeńskich w 1592 r. wstąpił do klasztoru prawosławnego, przyjmując imię Hipacy. Otrzymał sakrę biskupią i działał jako biskup włodzimierski i brzeski. Był współtwórcą unii brzeskiej i późniejszym greckokatolickim metropolitą halickim i kijowskim. Uczony humanista, zajmował się pisarstwem publicystyczno-politycznym, uchodząc za jedną z najwybitniejszych postaci swoich czasów. LM kn. 51, s. 254-256; Wolff 1885, s. 33; Wiśniewski 1979a, s. 695; Dubas-Urwanowicz 2003, s. 571.

³ W testamencie Jan Pac o swoim położeniu oraz o związku z Zofią z Wiśniowieckich napisał wprost: „Gdy żem i ja po ojcu swym niewiele wziął majątności, a przedrzehojna ręka boska, aż po dziś dzień nade mną była, a Pan Bóg dobrotliwy [...] mnie był z tobą złączył”. LMAVB f. 43-20097 (Testament Jana Paca, Mińsk, 8 września 1607 r.), k. 3. Zob.